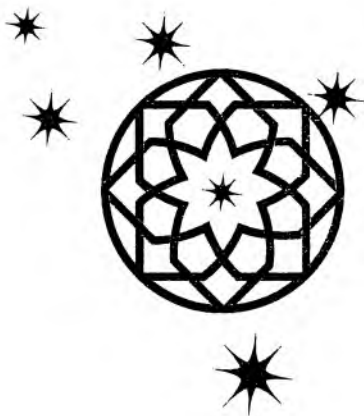

Jadid adabiyoti
namoyandalari

Odob-axloq kitobi

YANGI ASR AVLODI
TOSHKENT
2015

UO‘K: 173.5

KBK: 87.7

O – 95

Odob-axloq kitobi / Jadid adabiyoti namoyandalari: M.Behbudiy va boshq. T.: Yangi asr avlodi, 2015. – 192 b.

ISBN 978-9943-27-487-7

O‘tgan asr boshlarida yangi tuzum maktablarining tashkil etilishi nafaqat davr farzandlarining, balki millat bolalarining ma’naviyatida tub burilishi yasadi, desak xato bo‘lmaydi. Zamon ma’rifatparvarlari o‘quvchilar uchun qator darsliklar yaratishdi, risolalar chop etishdi, gazeta va jurnallar ochishdi.

Bugungi o‘quvchilar aynan o‘sha maqolalami, asarlarni, kitoblarni qayta-qayta o‘qishi lozim, chunki ustozlarimizni, borihgki ustozlarimizning ustozlarini ma’rifatga chorlagan, ilmga oshno qilgan, ziyoli qilgan asarlar bugungi davr uchun ham qadrli, ham zarur.

Mazkur kitobda XX asr boshlaridagi adabiyot – ilm va chin insoniylikka chorlovchi asarlar jamlandi.

UO‘K: 173.5

KBK: 87.7

ISBN 978-9943-08-902-0

© M.Behbudiy va boshq, «Odob-axloq kitobi». «Yangi asr avlodi», 2015.

LIB. № 345165

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY (1875–1919)

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yili Samarqandda tug‘ilgan. Behbudiy haj safarida bo‘lgan chog‘ida Arabiston, Misr, Turkiyani kezib chiqqan (1899–1900). Sayohat davomida yangi maktab (usuli jadid) ochish fikri mustahkamlanib bordi. Samarqand yaqinidagi Halvoyi qishlog‘ida Ajziy, Rajabaminda Abdulqodir Shakuriylar bilan hamkorlikda yangi maktab ochadi.

Behbudiy Qozon va Ufaga borib (1903–1904), u yerdagi yangi usul maktablari bilan tanishadi, tatar ziyolilari bilan aloqani yo‘lga qo‘yadi. Yangi maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. «Risolayi asbobi savod» («Savod chiqarish kitobi», 1904), «Risolayi jug‘rofiyai umroniyi» («Aholi geografiyasiga kirish», 1905), «Muntahabi jug‘rofiyayi umumiy» («Qisqacha umumiy geografiya», 1906), «Kitobat ul-atfol» («Bolalar xati», 1908), «Amaliyoti islom» (1908), «Tarixi islom» (1909) kabi kitoblar chop ettiradi.

Behbudiy 1911-yilda «Padarkush» dramasi yoza-di. Bu birinchi o‘zbek dramasi edi. 3 parda 4 manzarali bu asar mazmunan sodda bo‘lib, o‘qimagan, johil va nodon bolaning o‘z otasini o‘ldirgani haqida edi. Behbudiy bu asar janrini «milliy fojia» deb atagan. Abdulla Qodiriy «Baxtsiz kuyov» dramasi shuning ta’sirida yozgani ma’lum. «Padarkush» ham janr, ham mazmu-

niga koʻra yangi oʻzbek adabiyotini boshlab bergan asar boʻldi. Drama Toshkentda 1914-yil 27-fevralda Avloniy tomonidan qayta sahnalashtiriladi.

Behbudiy matbuotimiz tarixida maqolanavis sifatida alohida mavqega ega. Uning hozircha aniqlangan maqolalarining soni 300 ga yetadi. 1917-yil 26-noyabrda Qoʻqonda oʻlka musulmonlarining 4-favqulodda qurultoyi ish boshladi. 27-noyabrga oʻtar kechasi «Turkiston muxtoriyati» eʼlon qilindi. Uning gʻoyaviy asoschilaridan biri 1919-yilning erta bahorida mamlakatdan chiqib ketayotganida Shahrisabzda Inqilobiy favqulodda komissiya aygʻoqchilari koʻmagida Buxoro amirligi odamlari tomonidan qoʻlga olinadi, hamrohlari Muhammadqul va Mardonqul bilan birgalikda Qarshida zindonga tashlanadi va qatl qilinadi.

YOSHLARGA BAG'ISHLANGAN MAQOLALAR

YOSHLARG'A MUROJAAT

Bizni Turkiston va Buxoroda bir sinf muhtaram yoshlar mavjuddurki, hukumat mahkamalarinda tijoratxona, bonka va korxonalarg'a kotib, tarjimon, mol-furush va dallollik yoyinki nasyachinlik ila mashg'uldurlar va bu sinf ahlining adadi bugun Buxoro va Turkistonda minglarchadur. Ana yoshlarga' a murojaatdan murod shu sinf ahlidan bo'lgan hamvatanlarimizg'a bir necha kalima arz qilmoqdur. Lutfan so'zimizni tinglasalar, deb iltimos qilamiz. Va kamoli ehtirom ila ul janoblarga' a bayon qilarmizki, sizlardan aksaringiz savqi qadar va yoyinki savqi tabiat ila bir nav'i bo'lub, ruscha biroz o'qub-yozmoqq'a va yoinki faqat so'ylamoqq'a qodir bo'lubsiz va bu ozgina zamoniyy bilgu sababidan vazifa olib, engillik va biroz rifohiyat ila umr o'tkarursizki, Tangrim ziyoda etsun!

Va sizlarni ozgina ilmi zamoniyy bilganingiz, albatta, naf kelturdi va alhamdulillah dini mubing'a ham yaxshi mu'taqidsiz va bu ilmiyy zamoniyy e'tiqodingizni buzmedi. Zotan islomiyat shunday bir dini matn va qobili taraqqiydurki, na qadar ilmi zamoniyy ko'b o'qusa, insonni yana dini islomg'a shuncha aqidasi mustahkam bo'lur. Chunonchi, ilmi zamoniyy ko'b o'qug'on Ovrupo ulamolarini(ng) eng nomdor va davlatliklaridan musulmon bo'lub turgonlari jaridaxonlarga' a ma'lumdur. Bas, sabab bo'ldiki, ilmi zamoniyy islomiyatg'a zarar qilmoq nari tursun foyda etar, endi matlabg'a kelayluk.

Muhtaram birodarlar! Siz xizmat qilaturgon doiralarda sizdan katta va sizdan oz ishlaydurgon va siz-

larg'a ish buyuraturg'on kishilar borki, sizdan besh, hatto, yigirma daf'a ziyoda vazifa olur. (Ba'zi bonka va tijoratxonalarda oyinda besh yuz so'm, hatto ming so'm olaturgon kishilar bor va alarni tijorat maktabig'a o'qugoni besh-olti yilginadur.) Muning sababi nudur? Sizning qo'l ostingizda sizdan ko'p ishlaydurgon va qattig' xizmat qilaturgon va yuk ko'tara turgon musulmon va yo o'ruslar borki, sizdan ham oz vazifa olur. Muning sababi nudur? Albatta, munga javob berursizki, bizni ustimizdan qaraydurgonlarni(ng) «ilmi zamoniylar»si bizdan ziyoda va mehnatkashlarni ilmi bizga ham emas. Mana sabab shudur. Biz ham dermizki, javobingiz durust. Bas, ma'lum bo'ldiki, hozirgi zamon ishlarig'a xoh tijorat va hukumat va san'atxonalariga bo'lsun, kirib vazifa olmoqg'a va ish qilmoqg'a ilmi zamoniylar degan nimarsa lozim ekan va har kim baqadar bilgusi vazifa olur ekan. Bas, siz muhtaramlar ham o'z avlodingizni va aziz bolalaringizni, agarda xohlasangizki, sizdan ko'ra taraqqiy etsa, din va millatg'a xizmat etsa. (Din va millatg'a xizmat ilm va oqcha ila bo'lur.) Shu ilmi zamoniyni tahsil qilmoq uchun harakat qilmog'ingiz lozimdur. Hamvatanlarimiz mulkini sotib to'y qilganidek siz-da, hatto, lozim bo'lganda mulkingizni sotsangizda o'g'lingizni zamoncha o'qumoqig'a sa'y qilsangiz. To'yga isrof qilinaturgon oqchalarni o'qumoq yo'lig'a sarf qilsangiz! Zamoncha o'qutmoq tariqasidan boshqa maqolada arz qilinur.

«Oyna» jurnali, 1914-yil, 21-son,
390–391-betlar.

MUHTARAM YOSHLARG'A MUROJAAT

Har bir mamlakatda islohot va madaniyat asbobig'a tavassul va tashabbus etmoqlik harakati u mamlakatning yoshlari tarafidan zuhur eta boshlagani kabi, bizning Turkistonda ham madaniyat eshigi manzalasida bo'lgan makotibi ibtidoiyya ila intiboh va islohot jarchisi bo'lgan milliy matbuot g'ayratlu yoshlarning harakoti maorifparvaronalari soyasida vujudga keldi. Shuning uchun har bir milliy havoyijimizdan bo'lgan mushkul ishlarda yolg'iz yoshlarimizni marja' va umidgoh tutib, alardan yordam so'raymiz (mollari yoki so'zlari ila millat foidasig'a yordamlari tekkan ba'zi ulamou ag'niyomiz ham yoshlar qatoridadurlar).

Muhtaram birodarlar! Barchamizga oftob kabi ravshan va ayondurki, makotib – taraqqiyning boshlang'ichi, madaniyat va saodatning darvozasidur. Har millat eng avval, makotibi ibtidoiysini zamoncha isloh etib ko'payturmaguncha taraqqiy yo'lig'a kirub madaniyatdan foydalanmas. Madaniyati hoziradan mahrum qolub, sanoe va maorif salohi ila qurollanmagan millat esa, dunyoda rohat va saodat yuzini ko'rolmas. «Muborizayi hayot» maydonida mutlaqo mag'lub bo'lur, oyoqlar ostida ezilur, diniy, iqtisodiy ishlarda o'zgalarning asiri bo'lub, bora-bora milliyat va diyonatini ham ho'ldan berur. Ana ushbu yo'llar ila oxiri mahv va nobud bo'lub ketar.

Binoan alayh, yer yuzidagi barcha millatlar o'z bolalarini ibtidoiy tarbiyasig'a va maktablarning har jihat-

dan intizom va akmoligʻa ahamiyat berub bolalarini milliy va diniy ruhda mukammal suratda yetushdurarlar. Aning uchundurki, oʻzga millatlar diniy va milliy hissiyotgʻa molik boʻlub, har ishda diyonat va milliyatni muqaddam tutarlar. Va luzumi kelganda bu yoʻlda mol-u jonlarini fido etmoqgʻa hozir turarlar. Mana, hozirgi urushlar va iqtisodiy tortishlar diyonat va milliyat hissiyoti natijasidir.

Eidi, bizni Turkistonda munday hissiyotlar qayda? Modomiki, biz turkistoniylar ilm-u maorifdan haqqincha istifoda etmaymiz. Fazoyili insoniyadan sanalgan shaylar qanday hosil boʻlur? Chin insoniyat nimadan iborat ekanligini qaydan bilurmiz?

Bizlarda bir fazilat bor boʻlsa, ul ham faqat taassuboti johilonadan iboratdur. Demak, bizlar hozirgi iymon-la diyonatimizni yolgʻuz taassub soyasida saqlab turubmiz. Lekin ushbu tamaddun asrida ilmsiz quruq taassub ila ham yashab boʻlmas. Chunki zamonamiz shunday zoʻrki, ozgina fursatda churuk taassubotimizni asosidan qoʻparub tashlaydur.

**Shuning uchun zamonaning muhlik
asbobigʻa qarshu muqovamat etadurgon
bir narsa bor boʻlsa, ul-da maorifdur.**

Tahsili maorifni ibtidoiy qismi muntazam maktablar boʻlgan uchun endi biz Turkiston musulmonlarigʻa ibtidoiy maktablarni koʻpayturmoq lozimdur. Tabiiy, maktab muallimsiz koʻpaymas. Hozirda esa Turkistonda muallim oz boʻlub, muallimlarga ehtiyojimiz shaddidur. Chunki bu kunlarda yangi maktab havaskoroni kundan-kun ziyodalashmoqdadurki, muallimlar

mavjud bo'lgan taqdirda har yil Turkistonda yuzlarcha maktab ochmoq mumkindur.

Endi ushbu mushkul hollarni nazari e'tiborga olub, Turkiston yoshlari muallim yetushdurmoqning chorasini topmoqlari lozimdur. Agar bukungi yoshlarimiz ushbu muhim vazifa va xizmatni ifo etmaga qasd eta boshlasalar, muallim yetushdurmoqni chorasi ham topilsa kerak. Chunonchi, Turkistonda muallim chiqormak uchun dorilmuallimin bo'lmasa ham, har shaharda usuli ta'limdan xabardor bir-ikki nafar muallim, albatta, bordur. Ana, muallimlikka tolib kishilarni ularning huzuriga yuborub, 3-4 oy zarfida usuli ta'limdan xabardor qildurmoq mumkindur. Agar boyafarz, ushbu xizmatni muallimlarimiz iltizom qilsalar, ul holda muallimlikka havaskor yoshlarni biroz zahmatlik bo'lsa ham, to'g'ridan-to'g'ri Toshkandda Munavvar-qori janoblarining maktabiga yubormoq kerakdurki, mushorun alayhning munday toliblarni maalmamnuniyat qabul etmoqlariga amindurmiz. Ishta, muhtaram qarindoshlar, millatimizning tilagi va eng zo'r ehtiyoji ushbu shaylar ediki, nazari oliylaringiza arzu taqdim etduk. Endi g'ayrat sizlardan, tavfiq Ollodandur.

«Oyna» jurnali, 1914-yil, 41-son, 970-972-betlar.

ASARLARIDAN NAMUNALAR

IKKI EMAS, TO'RT TIL LOZIM¹

Biz turkistoniylarg'a turkiy, forsiy, arabiy va rusiy bilmoq lozimdur. Turkiy, ya'ni o'zbekini sababi shulki, Turkiston xalqining aksari o'zbekiy so'ylashur. Forsiy bo'lsa, madrasa va udabo tilidur. Bukung'acha Turkistonni har tarafindagi eski va yangi maktablarinda forsiy nazm va nasr kitoblari ta'lim berilib kelgandur.

Barcha madrasalarda shar'iy va diniy kitoblar arabiy ta'lim berilsa ham, mudarrislarni taqriru tarjimalari forschadur. Bu qoida, ya'ni dars kitobi – arabiy, muallim – turkiy, taqrir-u tarjimani forsiyligi xila ajibdur.

Turkistonda qadimdan beri bu uch til joriydur. Chunonchi, eski yorliqlardan ma'lum bo'lurki, Turkistonda eski amir va xonlarni amri farmoyish va muborak nomalari doimo turkiy, yana ayni zamonda dorulqazou adabiyot tahrirlari forsiy yozilar ekan. Bu qoidalar zotan yaxshidur. Ammo bora-bora yoinki kela-kela usuli ta'lim va kitobatg'a ehmol paydo bo'lub, hozir bir darajag'a kelibdurki, ahli savod yoinki ahli ilmni yuzdan to'qson to'qquzi bu uch tilda mukammal tahriri adabiyg'a molik yo'qdur. Ya'ni usuli ta'lim va tadriski isloh etmak kerak. O'tayluk.

Turkistonning Samarqand va Farg'ona viloyatlarinda forscha so'ylayturgan bir necha shahar va qishloqlar bordur. Buxoro hukumatining tili forsiydur.

Fors shoir-u udabosi asarlari qiyomatg'acha lazzati ketmayturgan xazinayi ma'naviydurki, mundan foydalanmoq uchun ovrupoyilar milyardlar sarf etarlar.

¹ Maqola qisqartirilgan holda nashrga tayyorlandi (*muhar.*).

Bizg'a saodatdurki, turkiy va forsiyni tahsilsiz bilurmiz. Har turkni forsiy va har forsn turkiy bilmog'i lozimdur.

Forsiy bilgan kishi Firdavsiy, Bedil, Sa'diy, «Masnaviy»dan qanday lazzat olsa, turkiy bilganlar Fuzuliy, Navoiy, Boqiy, Somiy, Abdulhaq Homid, Akrambek, Sanoyi, Nobiy, Nojiylardan, yana Tolsto'y, Jul Vern va ulamoyi zamoniyy asarini turkiy tarjimasidan lazzat shunday oladur.

Farang va rus donishmandlarining asarlaridan foydalanmoq turkiy yo rusiy va farangiy bilmak ila mumkin bo'lur, na uchunki bugun usmonli, Kafkaz va Qazon turklari zamona ulamosi asarini turkiyg'a tarjima qilib, ko'paytirgandurlar, ya'ni turkiy bilgan kishi zamonnii bilur. Turk tilig'a har bir yangi va naf'lik kitoblar barcha til-da tarjima bo'lgandur. Arab madaniyati yunoniy Suqrot, Buqrot, Falotunlardan foydalanganidek, zamoni hozira madaniyati Tolsto'y, Jul Vern, Kepler, Kopernik, Nyutonlardan foydalanur. Maqsaddan uzoq tushdik.

Bizg'a lozimki, o'z nafyimiz uchun ruscha bilayluk, hukumat maktablarinda o'quylik. Davlat mansablarig'a kirayluk. Vatanimizg'a va o'z dinimizg'a xizmat etayluk. Musulmon bo'lub turib taraqqiy qilayluk. Bu zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto, dini islom va millatga xizmat ilmsiz bo'lmaydur. Masalan, bugungi «podsholik duma»g'a o'z din va millatimiz nafyig'a so'zlamog bizlar uchun mumkin bo'lur. Ammo anda borib so'ylaguvchi kishi bizg'a yo'q. Anda borib nafyi bir o'n sana o'qumog kerak, zamondan, qonundan xabardor bo'lmoq kerakdur.

Xulosa, bugun bizlarga to'rt tilga tahrir va taqdir et-guvchilar kerak, ya'ni arabiy, rusiy, turkiy va forsiy.

Arabiy til din uchun na daraja lozim bo'lsa, rusiy ham tiriklik va dunyo uchun lozimdur.

EHTIYOJI MILLAT

«Boshqa millatlarga qaralsa ko'rilurki, muntazam maktablari bor va avval maktabda diniy ilm ustida dunyoviy ilm va fanlar ham o'qilur. Chunki dunyoda turmak uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur. Zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqa millatlarga poy-mol bo'lur.

50 sana muqaddamgi zamonda, biz turkistonlilar yakka va tanho yashab, boshqalar ila muomala va munosabatimiz yo'q edi. Endi zamon o'zgarib, boshqa millatlar ila maxlut bo'lduk, shari'at va o'z urfimiz ustiga qonun va Ovrupo odatiga itoat qilmoqqa majbur-miz. Ammo qonun va Ovrupo odatlarini bilmaganimiz uchun boyimiz bo'lsun, qozi va milliy hukamomiz va aholimiz bo'lsun ko'b tashvish va zarar ko'rar. Zamoni sobiqda faqat shari'at bilmoq kifoya etardi. Endi qonun va zakunni bilmoq ham lozimdur.

Shari'at ilmi madrasalarga, qonun ilmi Rusiya dorilfununlariga o'qilur.

Dorilfununga kirmoq uchun, avvalo, o'n sana gimnaziya o'qumoq kerak. So'ngra to'rt sana dorilfunun o'qub andan huquqshunos, yurist, ta'bir joiz bo'lsa, zamona faqihi bo'lib chiqar.

Sud mahkamalarinda, davlat doiralarinda kirib, har huquqshunos o'z muvakkili va o'z millati va uz toyifasi va o'z Vatani va o'z davlatining nafyiga so'ylashur, mudofaa qilur.

Masalan, davlat dumasinda biz Turkiston musulmonlaridan shunday huquqshunos vakil bo'lsa, bizni

din va millatimiz nafyiga harakat qilur. Ammo shunday odam bizda yo'q.

Davlat dumasi nari tursin, sudga va rasmiy mahkamalarga kirib, bizni mudofaa qiladurgon kishimiz yo'q. Boshimiz og'risa duxturga boramiz, ammo dardimizni aytmoqqa til yo'q. O'zimizdan duxtur yo'q.

Ikkimiz bir-birimiz ila nizo qilamiz. Ketamiz zakunchiga, so'ylamoqqa til yo'q. Oradagi odamlar yana bizga firib berar, pul berarmiz, yugurarmiz, yana ishlar barbod, oxiri yo'q.

Imorat qilmoqchi bo'lsak, plon-loyihasi lozimki, injinerga muhtoj bo'larmiz. Ammo biz hanuz «muhandis» ismini bilmaymiz.

Kontur va rasmiy daftar tutib, kassa ko'rib tijorat etmoq lozim. Ilm tijorat bila turgan buxgalterlik hisobi yuritadurgon boylarimizga kerak, ul ham o'zimizdan bir nafar topilmaydur.

Hammolikdan bu ishlar yaxshi bo'lsa kerak. Bir necha boyvachchani bilarmanki, eng qattiq xizmatlarga giriftor. Sababi nadur – ilmsizlik, xolbuqi alarni «to'yi»ga atosi 5 ming so'm sarf etib edi.

Turkiston mevasi, donasi, toshi, tufrog'i, eski nimarsalari Ovrupo bozoriga ketar. Muni Ovrupo dallolari kelib oz bahoga olib ketar, mehnatni biz qilurmiz, foydani ular ko'rar. O'z nimarsamizni Ovrupo bozoriga eltib, yaxshi bahoga sotaturgon bizda bir odam yo'q. Azbaski, Ovrupo ila savdo qilaturgon kishini (o'zi) avval un sana zamona ilmi o'qumog'i lozim.

Bizda shoxi, adras, beqasam, alocha... boflıklar bor. Agarda bir nafar texnik va muhandisimiz bo'lsa bu dastgohlarni isloh etar, aholi obod bo'lur. Valloh, yaqin vaqtda «doka» bofillarimizdek zoye bo'lib ketar. Chunki Ovrupo yangi asbob ila mundin yaxshi qilib chiqorur.

30 sana muqaddam Samarqandni Yomini mahal-lasinda 300 alochabof ishchi bor edi. Al-on 30 nafar yo'q 10 sana so'ngra tamoman mahv bo'lur.

Xulosa, maktabimiz, dukonimiz, korxonamiz, mad-rasamiz va har nimarsamizni zamoncha islohi lozim-dur. Valloh, har nimarsa qo'ldan ketar, bizda muzdur-likdan boshqa hech ish qolmas. Bir uskuna, do'kon va saroyini ishlatmog'a ham ilmi zamoniy va zamona shumligini bilmoq lozim.

Valloh, bizdan dunyo ilmini yaxshi bilaturgonlarga mulk va asbobimiz o'tar va o'tub turubdur.

Qisqa qilaylik, boshqa millatlarni boylari faqira va yetimlar uchun maktab va dorilfununlar soladurlar, faqir va yetimlarni o'qumog'i uchun vaqf «istipendi-ya»lar tayin qilur. Boshqa millat miliunerlari maktabi ila istipendiyasi-la, idora qilaturgon gazet va majalla-si-la, bino qilgan dorulojizin (ayollar universiteti), bar-po qilgan jamiyati xayriyasi-la faxr qiladur.

Biznikilar juft oti-la, arobasi-la, to'yi ila va... la faxr etar. Hatto, o'z o'g'illarini o'qutmaydurgon boylar bordur.

Bu ketishni oxiri yamondur, o'qumoq, o'qutmoq kerakdur. Bolalarga otalardan ilmi diniy va ilmi za-moniy meros qolsun.

Butun Turkistondan o'n boy yilinda ming so'mdan bersa, 25 bola uchun Toshkanda idiniy va zamoniy bir «pansiun» layli va nagori 5 mukammal maktab bino bo'lub, har yil hukumat maktabinda 50 bola tayyor-laydur. O'n yilda bulardin... 200 muhandis, do'xtur, huquqshunos, muallim, texnik, zamona tojiri, valloh... chiqar va bizni zamon odamlari qatorida qo'yarlar va davlat ishiga kirarlar. Ruslar ila bizni hasan imtizojla-rimizga xizmat qiladurlar.

Al-on millatimiz boylardan shuni kuz tutar, xaloyiqni barbod etaturgon to'ylarni emas. Oh, bu so'zlarni tushunaturgon boylar bizda yetushganmi?

«Samarqand» gazetasi, 1913-yil 12-iyul

MILLATLAR QANDAY TARAQQIY ETARLAR?

Millatlar taraqqiyiga bir necha sabablar bo'lub, tub sababi ulamo ila ag'niyoning hamiiyat va g'ayratlaridur. Taraqqiy qilg'on va yo endi taraqqiy qilguvchi millatlar ahvoliga diqqat qilinsa, mazkur ikki sinf muhtaramni o'z millatlariga so'z va oqcha ila xizmat etganlari favran zohir bo'lur.

Har millatning ulamosi, ahli qalami, mutafakkiri o'z millatining oyandasi (kelajagi) uchun yo'l ko'rsatur, mashvarat berur, millat axloqining islohi uchun masjidlarda pand va nasihat berur, maktab va madrasalarda dunyo va oxiratda kerak ilm va fan, ta'lim berarlar, kitob va gazet ila ummatni muslihi (islohi) uchun bahs va muqolamalar kilurlar.

Taraqqiy qilguvchi millatlarning ulamosi zamondin boxabar bo'lib, o'z millatining «masolixa zamoniyya»si uchun sa'y etar, millatni peshraftig'a oqcha ila, g'ayrat ila iona qilmoqni millat boylariga taklif etar, tashviq va taxris etar.

Xulosa, har millatni ulamosi, ahli qalami millat uchun so'ylar, yozar va xavoiji milliia va zamoniyani o'z millat mansubasiga bildirarlar. Zamona ag'niyolari o'z millatlarini zamoniycha kerakligi yo'linda oqcha sarf etarlar, masalan, yangi usulda zamonaviy maktablar bino etib, zamoniycha odam tayyorlamoq uchun

harakat etarlar. Hukumatni oʻrta va oliy maktablari-ga oʻqiydurgon oʻz millat bolalariga ionat etarlar. Va bechora hamjinslarini diniy va dunyoviy maktablariga berub, oʻz xarajatlari ila oʻqutadurlar.

Rus, armani, yahudiy va boshqa Rusiyadagi vatan-doshlarimizni boylari doimo oʻz millatlari uchun katta xayr va ehsonlar qiladurlar, inchunin, Qafqoz, Qirim, Qozondaki musulmon birodarlarimizni boylari, ula-mosi va ahli qalami, sohibi fikri oʻz birodarlarira mol, oqcha, qalam va ilm ila koʻb iona qiladurlar.

Ammo bizni Turkistonda bu ishlardin soʻylamoqqa hanuz navbat kelgan yoʻq. Har kim oʻz nafyi va oʻz shaxsiy ishi ila sargardon, umumiy yoyinki diniy va milliy ishlarni oyandasi uchun, millatni zamona odam-laridek taraqqiy etmogʻi uchun, xaloyiqni isloh axloqi uchun gʻam tortuvchi va harakat etguvchi yoʻqdir.

Bir karra diqqat qilib, mahalla-koʻy va qishloq xalqlariga qaralsun. Avomlik, beilmlik naqadar koʻpay-gan. Biz musulmonmiz. Musulmonlikgʻa ilm lozim, amal lozim. Oʻqumoq kerak, nima uchun boshqa mil-latlarda yuza bir nafar besavod yoʻq ekan, biza yuza bir nafar savodlik yoʻq?

Boshqa millatning yosh bolalari maktabda, lekin biz-niki hammollikda va gadoylikda. Boshqa millat ulamo-siga tobe ekan, bizni ulamo bilʻaks avomga tobedur? Buning oxiri xarobdur. Yigirma, oʻttiz sana soʻngra yana yomonroq boʻlur, musulmonlik, ilm va odob ila qoim. Millat axloqi, fazl va hunar ila boqiy qolur.

Bugun islohi maktab-madrasa, yaʼni islohi millat-ga qoʻshish qilinmasa rabi asr soʻngra diyonat bar-bod boʻlur va aning javobi masʼuliyati bugungilargʻa qolur, bu masʼuliyatdin qutulmoq uchun millatni diniy ilm va dunyoviy ilm-fanlar oʻqumoq uchun targʻib qil-

moq kerakdur. Diniy ilm va fanlarning o'rni maktab va madrasadur.

Dunyoviy fanlarni o'rni hukumat maktablaridur, ikkisiga o'qumoq uchun oqcha lozimki, ul oqcha boylarni kissayi hamiyatidan chiqsa kerak. Har zamon uchun asbobi isloh va taraqqiyi ionat boshqarur. Millatg'a ionat etmoq uchun, islohi maktab va mudarris uchun, rusiy maktablariga bola tayyorlamoq uchun, dehqon va san'atkorlarni rivoj bermoq uchun «hamiyati xayriya», «nashri maorif», qiroatxonalar, fundlar, kurujuklar, jaridalar, majallalar, nashriyotlar... kerakdur. Millatlar taraqqiyisi shul ila bo'lur va bu ishlarga oqcha kerakdur, oqcha boylarda va afrodda!

*Maro ba tajriba ma'lum shud daro har kor,
Ki qadri mard ba ilm ast qadri ilm ba mol.*

Ma'nosi:

Menga tajribadan ma'lum bo'ldiki, odamda qanchalik ilm bo'lsa ham ilmning qadri moldadur.

«Samarqand» gazetasi, 1913-yil 30-iyul

TANQID – SARALAMOQDUR

Majalla va jaridalarning katta bir xosiyati tanqid, ya'ni saralamoqdur. Sarroflar aqchani, tujjorlar ma'to'ni saralaganidek, muharrirlar ham umumiy hol va maishatga taalluq nimarsalarni saralaydurki, boshqa so'z ila «tanqid» atalur. Masalan, yangi maktab va muallimlari va anda o'qulaturgon kitoblarni ma'nan taftish etib, andagi nuqsonlarni bayon etmoq tanqid-dur. Taarruz (hujum) va dushmanlik emas.

345165

Agarda shaxsiyatga toʻqunmasa. Ammo bir muallim yo mudarris va muharrirni ishidan, shaxsiyatidan xaloyiqgʻa zarar kelsa, andan ham bahs va tanqid yozmoq shaxsiy boʻlmaydur.

Tanqid yangi yozilgan kitob, jarida va majallalarga-da joriy va nofeʻdur. Masalan, bir muharrir va yo muallimni sahvini va oʻz xizmatiga beparvoligini va lozim qoida va tartiblarga amal qilmay, ommaga zarar kelturgʻonini tanqid etmoq boisi isloh boʻlur. Bizni Turkistonda yangi maktablar xeyle bordur. Yangi risola xeyle bosilib turubdur. Jaridalarga maqola va shiorlar oʻqulub turubdur. Ammo hanuz tanqid davriga yetushganimiz yoʻq. Ittifoqo, tanqid shaklinda bir nimsa yozilsa, bizlarga qattiq tegar.

Yozganlarimizni buzuqligi va fikrimizni xatoligi, ishimizni noqisligini biror kishi koʻrsatsa, achchigʻimiz kelur. Va ul odamni dushman koʻrub, shaxsidan nafrat va fikriga norozilik bayon etarmizki, bul bizni yangidan ishga boshlaganimizdan, boshqa til ila noqisligimizdandur.

Biz eskilarni ayblaymizki, alarga islohdan soʻzlasak, chiday olmaydurlar. Ammo oʻzimizning maktab, risola, tahrir va maslakimizni bir kishi tanqid etdimi, chiday olmaymiz, diqqat ila munaqqid soʻzini tinglamaymiz. Munaqqid bizni toʻgʻrimizga ming soʻz ila bayoni mudao etar ekan, biz oni ichindan oʻn soʻzini nomaʻqul topib, yuziga urarmiz. Va yoyinki vajhsiz oning soʻzini raddu oʻziga eʻtiroz etarmiz. Agarda ul desaki, man sizga bir ming kalima nasihat yo tanqid soʻyladim, durust, oʻn kalimasi sizga bejo ekanki, qaytib oldim, 990 kalimasiga na dersiz?

Na javob berarmiz! Tanqidni koʻtarolmaganimizga toʻgʻrisi, hanuz tanqidga loyiq boʻlmaganimizni misoli.

Kafkazli sayyoh Muhammad Sayid afandi Turkiston maktablari to'g'risinda «Oila va mo'tabaran iqbol» jariasiga tanqid yozib ediki, aning javobi yalg'uz quruq bir e'tiroz (prutest) bo'ldi. Ammo oning yozg'anig'a javob tushmas. Ikkinchi, «Adab va tarbiyat» unvoni ila yana sayyoh mazkur «Oyna»ning 27-28-29-30 raqamlarinda maktab to'g'risinda voqe'i dalillari ila ba'zi nimsalar yozdiki, mo'tabar «Sadoyi Turkiston» rafiqimiz 11-adadinda Muhammad Sayid afandi maqolalarini xilofi adab va tarbiya deb, oni yozilg'onig'a sohibi maqola va idoraga izhori norizolik aytib, mazkur maqolalarni «ahamiyatsiz» der. Hamda «muallimlarning xotirin qoldiruv» bo'larmish. «Oyna» kamoli ehtrom ila «Sadoyi Turkiston» rafiqimizga arz etarki, mazkur maqolalar boshdan oxirgacha ahamiyatsizmi? Agarda ahamiyatligi bo'lsa, iltifotga olmaganlariga taassuf etarmiz. Va maqola ichidan ikki-uch xati mizojga nomuvofiq tushgan uchun afularini tilaymiz. Takroran, aytarmiz: biz hanuz tanqidga layoqat paydo etganimiz yo'q. Yana qadima kasallarimizdan – «norizo», «xotiri qolmasunu...» illatlari hanuz ketgan yo'q.

Muhammad Sayid afandi ta'birincha, munday ke-tabersa, «qiyomatdan ming yil so'ngra-da, Turkistonga taraqqiy yo'q». Agarda, «xotir qolmasun» qoidasi maslak tutulsa, matbuotdan qalam tortmoq kerak. Chunki haqiqiy matbuot hech kimni xotiriga qaramas. «Xotir qolmasun» kasali biz musulmonlarni barbod etdi.

Umumiy hollardan bahs qilindimi? Mutlaq har bir masalaga bir necha kishini xotiri qolur. Islohi madoris va dorulqazo desangiz, ulamoni xotiri qolur. Islohi rasm bazm desangiz, avomni xotiri qolur. Islohi savome (ibodat qiladigan) desangiz so'fi, shayxu esh-onlarni xotiri qolur. Islohi foydaxo'rlik va tijorat desan-

giz, boylarni xotiri qolur. Endi islohi makotibi jadida deyilganda, muallimlarni xotiri qolsa, bas muharrirlar uchun sukutdan boshqa ish qolmaydur.

Shuni-da aytmoq kerakki, Muhammad Sayid afandidan yoyinki idoradan birgina «ba'zi» kalimasi ma-at-taassuf qolibdurki, bu ba'zi vajhdan ba'zi muallim afandilardan idora afu istar.

Boqi: Muhtaram «Sadoyi Turkiston»ga salom.

«Oyna» jurnali, 1914-yil, 32-son

BIZNI KEMIRGUVCHI ILLATLAR

...To'y va ta'ziyag'a sarf qilinaturgon oqchalari-mizni biz, turoniylar, ilm va din yo'lig'a sarf etsak, anqarib ovropoyilardek taraqqiy etarmiz va o'zimiz-da, dinimizda obro'y va rivoj topar...

Bizni kemirguvchi illatlar deganda, zaxm-u maraz-nimi gumon etarsiz? Yoyinki, sil, (o'pka sili) va maxavliknimi dersiz? Yo'q, andan ham yamonroq va andan ham jonxarosh (jon azobi), bevoya, xonavayron va g'arib etguvchi bir dard, biz – turkistoniylarni shahri va qishloqi yoyinki yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarimizg'acha istilo etib, butun tirikligimizg'a sorilgan va bizni inqirozg'a va tahlikag'a va jahannamg'a yumalaturg'on to'y, azo ismindagi ikki qattol dushmanni derman.

Atomizdan mehribon Tangrimiz jalla va a'lo Qur'oni Karimda «Lo talaqqu bi yadikum ala tahlikkatihi», ya'ni o'z qo'llaringiz ila o'zingizni tahlikaga otmangiz, der. Biz bo'lsa, badbaxtona va Xudoning amrig'a bo'yun qo'ymasdan kofirona bir suratda to'y va azo degan, yo'q bo'lusimizg'a sabab bo'lgan odatlarga

bor-u yo'qimizni sarf va isrof etarmiz. Yilda ikki oy navro'zi kofiri uchun sayr etarmiz. Bir oy muqaddam Samarqandni Panjakent qasabasidagi navro'z sayrig'a mushak-fishang otishdan uchgina kishi o'lub, o'ndan ziyoda kishi majruh bo'ldi. Ko'pkari va uloq chopmoqlik odati ma'lunonsig'a har viloyatdan har sana yuzlar ila kishi oxiratg'a ko'char, na qadar kishi majruh va ma'yub bo'lar. Ko'p kishilar sayr va ko'pkari shumligi ila ishdan va ziroat vaqtidan qolur. Uyig'a yo'q, ho'kkuzi va sog'ar siyiri yo'q ekan, bir necha yuz so'mg'a ot olib va har kuni anga hindek parastish etib, har kun bir so'm sarf etar, na uchun? To'y va sayrg'a ko'pkari chopmoq uchun. O'n-yigirma chaqiring'a to'y bo'ldimi, har kim ishini, dehqonchiligini qo'yub, o'tlanib ko'pkariga ketar. Dehqon uchun oltundan aziz vaqt favt bo'ldi-ketdi. Eski birgina kun so'ngra yig'ilgan uchun yog'inga qolib, ba'zi xirmonlar chirib ketar.

Ma'lum bir shaharda yahudiylar ba'zan o'luklarini oqshom elitib ko'marlar. Na uchun? Kunduzi ishdan qolarlar. Biz bo'lsa, o'luk va to'y uchun haftalar, hatto, oylar ila ishdan qolurmiz. Holbuki, shoreyi a'zam, payg'ambari akram sallollohi alayhi vasallam hazratlari o'lganni tez ko'mub va ko'mgandan so'ngra tez tarqalib, ishg'a ketmoqg'a va o'lukxona xalqini uch kundan ziyoda ta'ziya tutmasg'a, qaro kiymasg'a, kir, falokat bo'lmasg'a amr etarlar. Ey xalq! Ey musulmonlar! Biz na uchun Xudo va rasulni so'zig'a va o'zimizni na'fimizg'a amal qilmaymiz? Biz devonami? Biz taklifdan tashqarimi (taklif – bu yerda, insoniy burch, vazif ma'nosida), Xudo uchun so'ylangiz. Biz nima?

Shariat kitoblaridan «Faroiz, ya'ni Xudoni buyrug'i degan kitoblarg'a: «O'lukni molidan avvalan o'lukg'a kerakli muvofiq sunnat va isrofsiz kafan qilib, dafn

qilmoqg'a sarf qilinsun, so'ngra qarzi berilur. So'ngra ortgan mollarni – varasasig'a muvofiqi shariat Taqsim qilinib berilur», – deyilgan ekan, biz bil'aks kafandan so'ngra qarzga bermay va hatto, sag'ir va benavo xotunlarni merosini yirtish, azoyi, sadaqa, xayrot, bilmayman, nimalar ujrasi deb, qarzdan vorisidan ilgari taqsim qilib olarmiz. Besh-olti ma'raka va xudoyi, 8–10 juma oqshomi deb butun mahalla va qishloq xalqig'a palov berarmiz. Ba'zi bir bechora sag'ir va mushtipar ayollar merosdan va haqlaridan noqis olurlar. Ba'zi qarzxohlarni haqqi xudoyi va xayrot, noxudoyi va sharrot sababi ila kuyub ketar. Bechora o'lukni zimmasi qarzdan qutulolmay qolur. Xudo uchun aytinigiz, bu xayrotmi, bu xudoyimi? Besh-olti kun so'ngra bu xudoyi va xayrotlar uchun varasani haqqi bo'lgan mol va yerlar sotulur. Berilgan dangga adras, a'zoyi va g'anilarni olgan yirtish va sadaqalari uchun berilur. Endi bechora varisa darbadar, ham otadai, ham vatandan ayrildi-ketdi. Bir o'rtahol, bir bechora faqir o'lar. Oning g'ani yaqini o'lukni egasi bo'lub, varisa molini «obro'y» etarman, deb isrof va barbod etar. Natijada bechora varisa darbadar. Ey, uying obod, obro'y qilg'uvchi! O'lgan ul, sanga nima? San, g'ani, o'z o'lukingg'a obro' qilgoning bas emasmi?

Astag'furillo, subhonollo. Bizni qilaturgon aqlsizligimizni qaysi millat qilur? Nikoh, xatna, bu ikki balo shundog' qattiq bir illatki, o'lmaguncha qutulub bo'lmaydur. Shaharlarda o'rtahol, ya'ni o'turarg'a xona va bog'i bor bir kishi nikoh uchun ikki ming so'm sarf etar va o'g'ul xatnasi uchun hech bo'lmaganda ming so'm. Har bir benavo kishi bu mavridlarga 200 so'mdan 1000 so'mgacha sarf etar. Boy va zo'raki boylar esa besh ming, o'n minglab sarf etar.

Oxiri nima bo'lor? Nima bo'lor deysiz? Ota-bobosidan qolgan mulk va vatanini o'z ixtiyori ilan zo'raki boyni o'zi o'lgandan so'ngra bir yahudiy yo bir armani ajnabiyg'a sotib, to'y va ta'ziya qarzini berar. O'zi sotmaganda sudg'a sotilur. Mana, yuqoridagi sarlavhada «Bizni kemirguvchi illatlar» degan odatlarimiz, shu to'y va ta'ziya ismindagi devonaligimizdan iboratdur.

Bir do'konchi, bir gulkor, bir faqirhol, bir kosib uchun bu to'y va ta'ziyalar o'lumdan qatig'durki, muning uchun bechora har kun o'lor. Har kun o'lgon ilada qutulmas. O'zidan so'ngra ahl-u ayolig'a bu yo'qsullik va bu musibatni meros qo'yar. Xo'b, yaxshi, o'z molini to'y va ta'ziyag'a isrof etsun, barbod etsun, ko'zi chiqsun. Hay, bonka oqchasini, birov pulini na uchun barbod etar. Bu devonalikni u tarafi emasmi? Bu hol ila 20–30 sana o'tsa, yer va havlilar ajnabiy-larg'a o'tub, aksar xalqimiz gadoylik darajasig'a inur. Ellik sana muqaddam yer sotilsa, bir musulmon olardi, endi boshqalar olur. Mana, endi biz shu hol ilan yana yigirma–o'ttuz yil o'tkarsak, xalqimizni yarmidan ziyodasi vatansiz, yersiz darbadar bo'laturgoni ma'lum va oshkordur. Bir havlida, bir ro'zg'orda, masalan, ikki o'g'ul, ikki qiz bor. Ato o'lsa, ani moli to'rt bo'lunur. Alarni har birig'a nikoh va xatna va o'lum mavridlari muqarrardur. O'zlarini zamoncha ilmi va hunari yo'qki, konturg'a, mahkamag'a, bonkag'a kirib vazifa olsa. Endi loiloj attorlik va yo baqqollik va u bo'lmasa, muzdurlik va mardikorlik qilishi lozim kelib, bu ishlardan faqat alarni qorni to'yadur. Ortduarmoqqa yo'q. Muning ustig'a to'y va ta'ziya degan dahshatlik balolar kelgandan so'ngra bu aziz oila va ro'zg'org'a yonib kul bo'lmoqdan boshqa iloj yo'qdur. Ellik sana muqaddam bir qarish yer bir pul ekan, endi bir oltun va kelarg'a

yer oltung'a ham topilmaydur. Qirim va Qafkoz musulmonlarida bizlardek yer qadrini bilmaslar ekan. Endi Qirimda bir tanob (600 sajin) yer o'n ming so'mdan o'ttuz ming so'mg'achadur.

Biz bir tanob yerimizni 200 so'm sotib to'y qilmoqchi bo'lsak, «yerni xo'b pulg'a urdum» deb majnunona shodlanurmiz. Insonni bu qadar ahmoqligi ajibdur. Bizg'a lozimki, to'y va ta'zivalarni kichik qilib va holimizcha harakatda bo'lub, kelar zamonamizni o'ylayluk. Valloh, xor-u zor-u munqariz bo'lmoq ertag'a of-tobni chiqishidek muqarrardur.

Samarqandda bir mahalla borki, aksar xalqi faqr-u zaruratdan, to'g'risi, aql noqisligidan havlilarini pulg'a qiziqib yahudiylarg'a sotgan uchun mahallag'a oz musulmon qoldi. Mahalla maktabi yo'q bo'ldi. Masjidida yaqinda yo'qolur. Mana, bizni aqlsizligimizni oxiri va isroflarimizni xotimasi dinimizg'a futur kelmoqig'a sabab bo'lur. Din uchun, masjid va maktab uchun aqcha, sarvat, davlat, somon kerakdur. To'y va ta'ziyag'a sarf qilinaturgon oqchalarimizni biz, turoniylar, ilm va din yo'lig'a sarf etsak, anqarib ovrupoyilardek taraqqiy etarmiz va o'zimiz-da, dinimizda obro'y va rivoj topar. Yo'q, hozirgi holimizg'a davom etsak, din va dunyog'a zillat va miskinatdan boshqa nasibamiz bo'lmaydur.

«Oyna» jurnali, 1915-yil, 13-son

«Padarkush»dan bir monolog

...Ilm va tarbiyasiz bolalarni(ng) oqibati shuldir. Agarda bularni otasi o'qutsa edi, bu jinoyat va padarkushlik alardan sodir bo'lmas va bular ichkilikni bo'yla ichmasdi, xun beg'ayri haqqin qilmas edi. Umri boricha Sibir va bandg'a va qiyomatg'a jahannamg'a qolmas edi. Agarda bular ichkilik ichmasa edi, dunyo va oxiratda ilalabad azob va mehnatda qolmas edi.

Oh, haqiqatda boyni o'ldirgan va bu yigitlarni azobi abadiyg'a giriftor qilgan beilmlikdur.

Bizlarni xonavayron, bachagiryon va bewatan va bandi qilg'on tarbiyasizlik va jaholatdur: bewatanlik, darbadarlik, asorat, faqr-u zarurat va xorliklar hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidur. Dunyoga taraqqiy qilgan xalq ilm vositasi ila taraqqiy qiladi. Asir va zabun bo'lganlar-da beilmlikdan. Modomiki, bizlar tarbiyasiz va bolalarimizni o'qutmaymiz, bul tariqa yomon hodisalar va badbaxliklar oramizda doimo hukm-farmo bo'lsa kerak. Bu ishlar-ni yo'q bo'lmog'iga o'qumoq va o'qutmoqdan boshqa iloj yo'qdur.

Olluhu taolo boshqalarga hamisha ibrat va sizlarga sabr bergay...

(Tashriflar: umumiy 19, bugungi 1)